

Історія України

History of Ukraine

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2023.24>
УДК 94(477)“15/16”:355/359].07

Віталію ЩЕРБАК,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

Vitalii SHCHERBAK,

Professor of the Department
of History of Ukraine,
Faculty of Social Sciences and Humanities,
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Джерела формування козацької старшини в Україні (друга половина XVI — середина XVII ст.)

У статті з'ясовуються джерела формування козацької старшини в другій половині XVI — середині XVII ст. Наголошується, що до цієї когорти, як правило, належали матеріально забезпечені та освічені люди з відповідним інтелектуальним потенціалом і рівнем культури. Із заснуванням реєстрового війська до старшинських лав входила переважно шляхта, яка з молодих років у дусі тогочасних традицій проходила школу лицарської майстерності на Запорозжжі. До неї нерідко долучалися представники княжої верстви: Збаразькі, Заславські, Корецькі, Ружинські, Вишневецькі. Старшина поповнювалася й виходцями з бояр та зем'ян, які змушені були шукати місця в соціальній структурі Речі Посполитої. Характер занять, етнічна належність, ustaleni в її середовищі цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі були також боротьба козацтва за відстоювання станових прав і підтримка православ'я в Україні.

Ключові слова: козацька старшина, шляхта, князі, бояри, Річ Посполита, соціальний прошарок.

Sources of Formation of the Cossack Officer in Ukraine (second half of the 16th — middle of the 17th century)

The article clarifies the sources of the formation of Cossack officer in the second half of the 16th to the middle of the 17th centuries. It is emphasized that this cohort, as a rule, included financially well-off and educated people with the appropriate intellectual potential and level of culture. With the establishment of the military register, the senior ranks included mainly the nobility, who from a young age, in the spirit of the traditions of the time, attended the school of chivalry in Zaporozhye. It was often joined by representatives of the princely class: Zbarazhsky, Zaslavsky, Koretsky, Ruzhynsky, and Vyshnevetsky. The eldership was also replenished with descendants of boyars and peasants, who had to look for places in the social structure of the Polish-Lithuanian Commonwealth. The nature of occupations, ethnicity, values established in its environment contributed to the consolidation of the Cossack elite into a single social stratum. Important factors in this

process were also the struggle of the Cossacks for the defense of their constitutional rights and the support of Orthodoxy in Ukraine.

Key words: Cossack officer, nobility, princes, boyars, Polish-Lithuanian Commonwealth, social stratum.

Дослідження генези українського козацтва передбачає висвітлення соціального обличчя його провідників. Адже саме старшинський загал з його інтелектуальним потенціалом та авторитетом визначав плани і перспективи діяльності лицарського товариства. Козацькі очільники представляли його у відносинах із державними урядовцями та іноземними володарями, організовували Військо Запорозьке у військові експедиції. Водночас слід враховувати ставлення до козацтва влади Речі Посполитої. Після Люблінської унії 1569 р. в офіційній документації фігурували виключно реєстровці або ж ті, кого взяли до війська на час чергових військових кампаній. В епістолярній спадщині магнатів та шляхти козаки часто називалися хлопами й черню. Тому розгляд верхівки козацького війська вимагає копіткої роботи з виявлення, відбору та систематизації наявних документальних свідчень. Такий підхід дасть змогу ґрунтовніше репрезентувати провідну роль козацької еліти в українському суспільстві ранньомодерної доби.

Життєписам окремих представників козацької старшини присвячено низку розвідок, зокрема Івана Крип'якевича, Валерія Смоля та Валерія Степанкова, Петра Саса (Крип'якевич І.П., 1990, Смолій В., Степанков В., 1995, Сас П.М., 2006, 2012). Ширше їхнє коло представлене у збірниках (Володарі гетьманської булави, 1995, Полководці Війська Запорозького, 1998, 2004). Проте автори лише інколи принагідно звертали увагу на походження козацьких очільників.

Метою статті є з'ясування джерел формування козацької старшини в Україні другої половини XVI — середини XVII ст.

Фактичний поділ козацтва на два прошарки — старшину і рядових — простежується вже з середини XVI ст. як у середовищі тих, хто був на королівській службі, так і в запорозькій громаді. Цей час інколи називають «аристократичним», коли у козацьких лавах перебували українські та польські князі й пани, а особливо молоді представники шляхти, які відповідно до тодішніх лицарських ідеалів прагнули пройти школу загартування, оволодіти бойовою майстерністю, показати свою вдачу. Сучасник подій відзначав: «Наші частіше ходили в татарські Поля на козацький промисел, ніж татари до нас. За короля Августа в руських областях було достатньо підприємливої і милої молоді, з якою татарам було багато тяганини, бо доводилось від неї відбиватися. Серед неї знаходились Сенявські, Струсі, Гербурти, Претвич, Замоїський, Потоцький, Влодек, князі Вишневецькі, Збараські, Заславські, Корецькі,

Ружинські та інша знать, а також не мало шляхти; вони рідко сходили з Полів» (Стороженко А.В., 1904. С. 22).

Немає сумніву, що вищих щаблів козацької ієрархії досягали переважно люди, які, крім природних даних, мали ще й специфічний набір необхідних чинників: освіченість, відповідний рівень культури, матеріальний стан, що значною мірою визначалося походженням. З виникненням козацького реєстру до його верхівки, як правило, входили представники шляхетського стану — Ян Бадовський, Федор Дід, Іван Головач, Войтех Чоновицький, Ян Оришовський. В наступні десятиріччя старшина Війська Запорозького поповнювалася й вихідцями з інших соціальних верств, хоча шляхтичі завжди становили значний її відсоток. Так, на чолі козацького посольства до короля Стефана Баторія 1576 р. означені виключно шляхтичі Іван Сіверний, Федір Захвостий, Семен Поховський і Марко Вінницький¹. У війні проти Московського царства також відзначилися козацькі очільники шляхетського походження Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуна, Костянтин Величко (Стороженко А.В., 1904. С. 85). Характеризуючи суспільне становище козацької старшини в кінці XVI — першій половині XVII ст., Василь Гришко, зокрема, писав: «І тоді в апараті козащини мали бути люди, що відповідали за її господарчо-військову організацію, що мусіли вдаватися і до побирання стацій на користь козаків, як оборонців краю, з сільського населення. І тоді вже постала межа, що відграничувала не тільки селянство від військового аристократизму, а й рядові козацькі маси. Тоді ще в лавах козацьких жила і діяла верхівка, що становила хребет військової адміністрації і що вела своє господарство, користуючись і працею своїх підданих. Тоді ще серед козаків витворилась її заможніша й культурніша верхня верства» (Гришко В., 1948. С. 41).

Для з'ясування джерел походження козацької старшини перспективним є застосування методу просопографії, тобто висвітлення біографій найтипівіших репрезентантів цього осередку в той чи інший період. Йдеться про походження, майнове становище, заняття, стиль поведінки, знакові звершення у вітчизняній історії. На жаль, джерел, на яких можна було б простежити старшинську верству серед запорожців, що не перебували на королівській службі, практично не збереглося.

¹ Źródła dziejowe / ed. A. Jabłonowski. Warszawa, 1881. T. 9. S. 80.

Одним із перших козацьких поводитирів був виходець із української князівської родини Дмитро Вишневецький. Її генеалогічне коріння сягає до сина великого князя литовського Ольгерда Гедиміновича-Корибута, який був правителем Чернігово-Сіверщини. Нащадкові останнього, брацлавському і кременецькому намісникові Федору, належали маєтності поблизу міста Збараж на Поділлі. Там же наприкінці XV ст. і сформувалися дві княжі гілки — Збараських та Вишневецьких — з «отчинним» володінням Вишневецем. Під час перепису польсько-литовського війська 1528 р. князь Іван Вишневецький фігурує поряд із трьома своїми братами як землевласник середньої руки, адже виставив усього 14 озброєних вершників. Він мав двох дочок і чотирьох синів: Дмитра, Сигізмунда, Андрія і Костянтина. Старшому з них, Дмитрові Вишневецькому, судилося стати помітною постаттю в українській історії.

Вперше ім'я князя в документах згадується під час ревізії Кременецького замку 1545 р., який він разом із братами утримував у належному порядку. Згодом Дмитро Вишневецький обійняв посаду черкаського і канівського старости, на якій головним обов'язком був захист південних кордонів держави. В цей час грабіжницькі ватаги з причорноморських степових орд регулярно здійснювали набіги на українські землі. У записці барського старости Бернарда Претвича на сейм 1550 р. йдеться про успішні походи проти татар досвідчених ватажків, а також тих, хто віднедавна «почав вправлятися в лицарській службі», зокрема, й князя Дмитра Вишневецького (Сергійчук В., 1995. С. 8–9). Його власний штандарт — срібний хрест, золотий півмісяць і зірка на малиновому полі — передався в майбутньому на знамена запорозького козацтва.

До активної боротьби зі степовими кочівниками князя спонукали особисті мотиви. Сімейство двоюрідного брата князя Федора Вишневецького у 1549 р. потрапило у полон до ординців в Перемичку, про що зафіксовано в «Хроніці» Марціна Бельського: «Того року татари наприкінці вересня вчинили великі шкоди в руських землях. Облягли замок у Перемичку, в якому князь Вишневецький утримався не зміг, піддався з дружиною татарам. А коли він із замку вийшов, решта його людей продовжувала мужньо боронитися, але татари, приступ учинивши, замочок спалили і всіх у неволю забрали»². Очевидно й поїздка князя до Стамбула 1553 р. була зумовлена прагненням звільнити рідню з полону.

На початку 1550-х років провід у боротьбі з ординцями переходить до рук Дмитра

Вишневецького. Прізвище князя постійно фігурувало у татарських і турецьких скаргах до литовського уряду, який знайшов спільну мову з козаками. І це не випадково, адже спосіб життя на степовому порубіжжі, де людина щомиті мусила перейти від спокою до війни, покладаючись лише на власну мужність, вимагав специфічних форм соціального групування, не схожих на ті, що були вироблені інституціями стабільного світу. То ж і поява яскравої харизматичної особистості князя-лицаря сприяла консолідації розпорошених козацьких ватаг в організоване військове товариство.

Створення твердині за дніпровими порогами стало можливим завдяки енергійній діяльності Дмитра Вишневецького. Фортеця постала на одному з дніпровських островів Запорожжя. Її місцезнаходження до сьогодні залишається дискусійним. Водночас свідчення про призначення Хортицького замку як форпосту боротьби з татарськими кочівниками та запобіжника походів козаків на татарські улуси подає грамота короля Сигізмунда II Августа (1548–1572) Дмитру Вишневецькому 1557 р. (Яворницький Д.І., 1990. С. 19–20).

Не одне покоління істориків зупинялося перед дилемою правомірності ототожнення Хортицького замку з першою Запорозькою Січчю. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця проблема і сьогодні залишається дискусійною. Твердиня на Дніпрі, очевидно, відповідала тогочасним традиціям фортифікаційних архітектурних комплексів. До складу гарнізону входили, крім козаків, представники військово-службової людності: бояри, слуги, драби. Разом з тим проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєї військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Як слушно зауважив Михайло Владимирський-Буданов, Хортицька фортеця була гніздом «низової вольниці, яка стала згодом зерном майбутньої Січі» (Владимирський-Буданов М.Ф., 1891. С. 168). Цілком прийнятним є також твердження Михайла Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Дмитра Вишневецького, назвав князя «духовним батьком нової української плебейської республіки» (Грушевський М., 1909. С. 139). Звідси логічним є висновок про те, що Хортицький замок став своєю прототипом козацького укріплення, яке, утвердившись на о. Томаківка у 80-х роках XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Серед славетних запорозьких ватажків помітно вирізняється фігура гетьмана Петра Сагайдачного. Рік його народження невідомий, але окремі біографічні дані знаходимо у «Віршах на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного», написаних ректором

² Kronika Marcina Bielskiego / wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. T. 2. Sanok, 1856. S. 1115.

Київської братської школи Касіяном Саковичем³. Виходець з православної шляхетської родини села Кульчиці, що на Самбірщині, Сагайдачний здобув освіту в Острозькій школі. Її прогресивні традиції справили благодатний вплив на формування світогляду і вибір життєвого шляху молодого шляхтича. Однак цивільна служба не припала до душі талановитому юнаку і він віддав перевагу лицарському ремеслу.

На Запорозжі Петро Сагайдачний досить швидко здобув авторитет, беручи участь у військових експедиціях січовиків та обирався кошовим отаманом. Під його проводом запорожці здійснювали успішні морські походи на турецькі фортеці Кафу, Ізмаїл, Кілію, Синоп, Трапезунд (Сас П.М., 2006. С. 212). Згодом Сагайдачний вступив на королівську службу й між 1610 і 1613 рр. вперше обирався старшим реестру. Успіхами у військових справах Петро Сагайдачний дав відчутти властям силу козацтва і його необхідність для держави. Польський полководець Якуб Собеський зазначав: «Завжди вірний королю і Речі Посполитій, він був суворим у справі придушення козацького свавілля; часто навіть не роздумуючи, карав смертю за найменші провини; свої недолюблювали його за це і неодноразово волею більшості він ледве не був позбавлений верховного проводу запорозьким військом. До заботності ревнивий прихильник православного обряду, він був затятим ворогом тих, хто переходив у лоно римської церкви; все це давало привід його противникам до самої його смерті тримати в підозрі його відношення до Речі Посполитої»⁴.

Прагнення добитися прихильності Сигізмунда III (1586–1632) для поліпшення становища православних в Україні стало визначальним у рішенні Петра Сагайдачного вирушити в експедицію до Москви восени 1618 р. на допомогу королеви Владиславу. На чолі 20-тисячного загону козаків гетьман оволодів Путивлем, Лівнами, Єльцем і розгромив царське військо під Серпуховом. Про облогу Москви документальних свідчень майже не збереглося. Лише в одному з російських літописів йдеться про те, що під час штурму Кремля 1 жовтня, «тих литовських людей від міста відбивши, гетьман відступив і знову став табором» (Максимович М., 1876. С. 362). Переговори між Владиславом і царськими посланцями завершилися підписанням Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р., згідно з яким королеви відмовився від московського

престолу, а до складу Речі Посполитої відійшли Смоленська земля та Чернігово-Сіверщина.

Восени 1620 р. за участю Петра Сагайдачного відбулося відновлення православної церковної ієрархії, яка занепала після Берестейського собору. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив п'ятьох єпископів на православні кафедри, а ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря Йова Борецького — у сан митрополита київського і галицького. Ця подія призвела до загострення відносин між польсько-шляхетським урядом і козацтвом. Однак загроза турецької агресії після поразки кварцяного війська на Цецорських полях змусила короля знову звернутися по допомогу до Петра Сагайдачного.

Більше місяця тривали бої під Хотином (1621), внаслідок яких військо султана Османа II зазнало значних втрат. Вирішальна роль у відсічі турецької експансії належала українським козакам, слава про яких, за словами сучасника, «поширилася далеко серед різних народів»⁵. В одній із битв Петро Сагайдачний був тяжко поранений. Перебуваючи на лікуванні в Києві, він заповів своє майно на освітні й благодійні цілі.

Коріння шляхетської родини Сулим також походить із західноукраїнського регіону. У XVI ст. вони володіли маєтностями в Кременецькій волості на Волині, а в 1577 р. Георгій Сулима обіймав посаду кам'янецького мечника (Каманин І.М., 1894. С. 89). З часом бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї. Очевидно, саме в с. Рогощі Любецького староства в його сім'ї й народився син Іван⁶, якому в майбутньому судилося здобути гетьманську булаву.

Молоді роки Івана Сулими проходили традиційно для людини його стану. Одержавши певну освіту, він пішов на службу до Станіслава Жолкевського. За історичними джерелами в 1615 р., Сулима згадується управителем магнатських маєтків на Переяславщині, де й одержав у нагороду села Лебедин, Кучаків та Сулимівку. Однак у наступні роки його життя різко змінюється. Можливо, через конфлікт з Жолкевським Іван Сулима опинився на Запорозжі й вступив до січового товариства.

Після загибелі гетьмана Михайла Дорошенка восени 1628 р. на козацькій раді запорожці вручили булаву досвідченому Івану Сулимі. Як і попередник, він неодноразово очолював походи до Криму, боровив південне прикордоння від татарської агресії. Водночас ім'я Івана Сулими більш відоме завдяки виступу в 1635 р. проти утвердження польського панування в Україні. Повідомлення про цю подію швидко поширилося

³ Сакович К. Вірші на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного. *Українські гуманісти епохи Відродження*. Ч. 2. Київ, 1995. С. 231–249.

⁴ История Хотинського походу Якуба Собесского. *Мемуари, относящиеся к истории Южной Руси*. Вып. 2. Киев, 1898. С. 60.

⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłów II (далі — AGAD. AR). Spr. 1161. S. 4.

⁶ Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII–XVIII вв. Киев, 1884. С. IV.

не лише в межах Речі Посполитої. Зокрема, паризька «La gazette» вмістила цілу статтю про подвиг запорозького лицаря (Наливайко Д.С., 1972. С. 47). І це не випадково, адже в Європі точилася Тридцятилітня війна (1618–1648), і представники ворогуючих сторін намагалися залучити на свій бік українське козацтво.

На початку серпня запорожці штурмом оволоділи Кодацькою фортецею і знищили урядовий гарнізон. За наказом Сулими дерев'яні споруди були спалені, а вали зруйновані. Після цього козаки повернулися на Запорожжя і протягом кількох місяців утримували оборону на одному з дніпровських островів. Зрештою Іван Сулима був схоплений прихильниками угоди з властями і відправлений до Варшави. За рішенням сейму гетьмана і трьох його сподвижників стратили на центральній площі столиці Речі Посполитої. Справу Івана Сулими продовжили його сини Степан, Северин і Федір у роки Визвольної війни.

Виходець з остерського боярства Яків Острянин часто трапляється в літературі під іменем Яцька, Степана, Стефана. Цілком ймовірно здається перша згадка про нього за 1621 р., зважаючи на традицію спільних дій запорожців та донських козаків проти турок і татар. Посланець московського царя Михайла Федоровича (1613–1645) боярин Семен Опухтін, прибувши з Дону, розповідав у Посольському приказі про морський похід донського отамана Василя Малигіна із запорожцями, очолюваними Сулимою, Шилом та Яцьком⁷. Участь Якова Острянина в експедиціях запорожців дала йому змогу здобути не лише військовий досвід, але й авторитет серед січового товариства. Тому закономірно, що послами Війська Запорозького до Варшави 1625 р. були Яків Острянин, Ілляш Федорович і Дацько Гордієнко (Грушевський М., 1995. С. 528). Як це траплялося і раніше, вирішення українських справ сейм переніс на майбутнє, що стало однією з причин козацького повстання під проводом гетьмана Марка Жмайла в 1625 р. Вірогідність участі в ньому Якова Острянина досить реальна, оскільки головну рушійну силу становило реєстрове козацтво.

Під час Смоленської війни (1632–1634) полк Якова Острянина діяв на території Московської держави в районі Білгорода, Севська і Валуйок. По її завершенні козацький провідник остаточно осів поблизу Полтави у межиріччі Ворскли і Коломака. Іван Іскра, онук Якова Острянина, продаючи частину своїх земель, зробив запис (1678) у полтавському уряді: «Дід мій, славної пам'яті небіжчик Яцько Острянин передав небіжчику моему Івану Іскре Ковжижу з лісом, з сіножатями, з плесами» (Очерки малороссийских

фамилий, 1875. С. 302). Вартість маєтності оцінювалася в 400 польських злотих. Поблизу Ковжижа Якову Острянину належало й урочище Соколинний Байрак. У сім'ї Якова зростало два сини — старший Іван і молодший Йосип.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута. Один із загонів, що діяв поблизу Полтави, очолював Яків Острянин. За участь у виступі його родинні маєтності на Київщині передавалися у володіння польського шляхтича Мацея Доманського⁸. Наступного року повстання під керівництвом Острянина охопило все Подніпров'я і Лівобережжя. Проте з великими зусиллями влади вдалося його придушити, а козацький провідник відійшов на територію Московської держави⁹.

Вступивши на царську службу, Яків Острянин заснував містечко Чугуїв на рубежі зі степом і вів боротьбу проти татарських кочівників. Разом з тим запорожцям важко було вжитися з бюрократією московських воевод¹⁰. Внаслідок міжусобної боротьби навесні 1641 р. Яків Острянин загинув, а козаки повернулися в Україну. Син Іван поселився поблизу Полтави, де очолював козацьку сотню в роки Визвольної війни. Онуки гетьмана Іван та Захарій досягли вищих старшинських урядів відповідно як соратники Івана Мазепи та Семена Палія.

До козацької еліти Війська Запорозького належали представники родини Федоровичів — овруцьких ординських слуг, а потім замкових зем'ян, за якими було визнано шляхетство. Гурко, Юхно та Іван Федоровичі фіксуються в джерелах кінця XV ст.¹¹. У 1516 р. Гурко, як слуга князя Костянтина Острозького, одержав маєтність у довічне володіння¹². В описі Овруцького замку 1545 р. серед замкових слуг фігурує Фетист Федорович¹³. Козацький полковник Сасько (Сашко) Федорович у ролі посла запорожців їздив з Еріхом Лясотою (1594) до німецького імператора Рудольфа II (1576–1612)¹⁴, відзначився також як сподвижник Семерія Наливайка та Григорія

⁸ Там само. С. 102.

⁹ Воссоединение Украины с Россией... С. 225.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДІАК України). Ф. КМФ. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1–2.

¹¹ Древний помянник Киево-Печерской Лавры (конца XV и начала XVI столетия). Чтения в историческом обществе Нестора-летописца (далі — Чтения ИОНЛ). Кн. 6. Приложение. Киев, 1892. С. 51, 78.

¹² ЦДІАК України. Ф. 840. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 48.

¹³ Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі — Архив ЮЗР). Киев, 1867. Т. 1, ч. 4. С. 41.

¹⁴ Лясота Еріх. Щоденник. Жовтень. № 10. 1984. С. 108.

⁷ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах / ред. П.П. Гудзенко и др. Т. 1. Москва: Изд-во АН СССР, 1954. С. 24.

Лободи¹⁵. У поході під Хотин (1621) один із козацьких полків очолював Тиміш Федорович¹⁶, а посланцем до Варшави від реєстрового війська (1625) виступає Ілляш Федорович. Свідками на копному суді Овруча (1629) виступали бояри Онуфрій і Гнат Федоровичі¹⁷. Тарас зафіксований тоді ж літописцями корсунським полковником¹⁸. Навесні 1630 р. він очолив козацьке повстання на Подніпров'ї. Завдяки широкій агітації гетьману Тарасу Федоровичу вдалося мобілізувати на боротьбу проти коронного війська десятки тисяч осіб. Вперше в козацьких універсалах поряд із традиційними становими вимогами містилися заклики до ліквідації уніатства й католицизму в Україні. Силою зброї коронному гетьману Станіславу Конецпольському не вдалося зламати опір повстанців під Переяславом. Переговори між ворогуючими сторонами завершилися компромісною угодою¹⁹. Основою взаємовідносин між урядом і реєстровим військом залишався Куруківський договір. Тарас Федорович не погодився на такі умови й з частиною козаків повернувся на Запорожжя.

Свідчення про подальшу долю Тараса Федоровича скупі й фрагментарні: на козацькій раді поблизу Канева (1635) він виступав із закликом до повстання і навіть їздив на Дон по підтримку. Білгородський воєвода Афоній Тургенев сповіщав у червні про від'їзд Тараса Федоровича до Москви, «щоб цар велів селитися на своїй землі»²⁰. За словами літописця, він брав участь у всіх козацьких справах «і упокоївся спокійно». Цьому свідченню можна довіряти як винятковому випадку, зафіксованому сучасником, оскільки життя козацьких ватажків переважно закінчувалося трагічно. Тим часом лише в Канівському полку (1649) до козацького реєстру були вписані Степан, Данило, Василь, Марко і Остап Федоровичі²¹.

Вищі уряди, серед бувших на державній службі, вже з 80-х років XVI ст. обіймали вихідці із шляхетської родини Кулаг. Захар відзначився у битвах проти кримських татар разом із Михайлом Ружинським та Богданом Микошинським, а Оліфер Кулага записаний отаманом козацького війська, яке повернулося

з московської експедиції (1581)²². Очевидно, нащадок одного з них в 1631 р. був обраний старшим реєстру. У вересні він повідомив коронного гетьмана Станіслава Конецпольського про прибуття в Україну послів шведського короля Густава-Адольфа II (1611–1632) з пропозицією до Війська Запорозького виступити у складі антигабсбурзьких сил на території Австрії (Крип'якевич І.П., 1914. С. 111). Наближалася війна з Московією, і тому польські власті перешкодили місці скандинавських посланців.

Родовід соратника гетьмана Петра Сагайдачного Оліфера Голуба, який впродовж 1622–1624 рр. обіймав посаду старшого реєстру, бере початок на Волині. Цілком імовірно, що й Іван Голуб, зафіксований у тарифі подимного Волинського воеводства (1629) як служилий шляхтич, мав прямий стосунок до козацького ватажка (Баранович О.І., 1930. С. 43). Останні свідчення про запорозького полковника Оліфера належать до часу Смоленської війни. До речі, немало спільного в його долі з іншим козацьким гетьманом Михайлом Дорошенком. Учасник Хотинської битви Дорошенко з 1625 по 1628 рр. був старшим реєстрових. Відзначився у боротьбі проти татар, а загинув під час одного з походів до Криму²³. Онук Михайла Дорошенка Петро в 1665 р. здобув булаву гетьмана України.

Старшинський контингент Війська Запорозького значною мірою поповнювався представниками замкових зем'ян та бояр Північної Київщини. Серед них вихідці з Любеча — Семаківичі, Гладкі, Тупичі, Пушкарі, Жуки, а також старші реєстру Григорій Чорний (1629–1630), Василь Томиленко (1636–1637), Сава Кононович (1637). До речі, про матеріальне становище старшини яскраво свідчить, зокрема, запис, здійснений переяславським міським писарем Григорієм Билькевичем від 28 січня 1637 р., про продаж полковником Війська Запорозького Савою Кононовичем кам'яного будинку міщанину Кирилу Огрязку за 500 польських злотих²⁴. Остерські та овруцькі зем'яни-ленники в козацькому житті представлені родинами Вешняків, Пашин, Шумейків, Тетерь, житомирські — Заньковичів, Зубовичів, Андрієвичів, Шавул, київські — Прокоповичів, Хомичів, Медведовських, Яблоновських, Мух (Яковенко Н.М., 2008. С. 275). Очевидно, до киян належав і рід Кизимів. У грамоті Бориса Годунова до Криштофа Косинського (1593) серед представників посольства до Москви

¹⁵ Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Kraków, 1868. S. 61–64.

¹⁶ Джерела до історії України-Руси / зібрав і видав І. Крип'якевич. Т. 8. Львів, 1908. С. 250.

¹⁷ Архив ЮЗР. Т.1. Ч. 4. Киев, 1867. С. 76.

¹⁸ Російська державна бібліотека. Відділ рукописів. Ф. 152. Спр. 32. Арк. 94.

¹⁹ AGAD. AR II. Spr. 1517. S. 1–2.

²⁰ Російський державний архів давніх актів. Ф. 210. Оп. 1. Приказний стіл. Столп. 99. Арк. 7.

²¹ Реєстр Війська Запорозького 1649 року / упоряд. О.В. Тодійчук. Київ: Наукова думка, 1995. С. 97, 99, 107, 110.

²² Źródła dziejowe / ed. A. Jabłonowski. Warszawa, 1894. T. 20. S. 155.

²³ Сведения о походе в Крым Михаила Дорошенка. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. 1898. Вып. 2. С. 165.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф. 2. Спр. 20869. Арк. 1.

згадується козацький старшина Кизим (Леп'явко С., 1995. С. 62). У ранзі сотника брав участь у Хотинській війні Богдан Кизим. Йому ж Петро Сагайдачний доручив супроводжувати єрусалимського патріарха Феофана до кордону Речі Посполитої з Османською імперією. Богдана Кизима бачимо й серед ватажків повстанців у 1630 р. Для боротьби проти коронного війська в 1637 р. він очолив 4-тисячний загін поблизу Києва. Водночас бойові рейди по Лівобережжю здійснював його син Кизименко²⁵. Можливо, це той самий Матвій Кизименко, учень Київської братської школи, який виголосив у квітні 1622 р. один із віршів Касіяна Саковича пам'яті Петра Сагайдачного²⁶. Полонених Богдана Кизима з сином польний гетьман Миколай Потоцький спеціально привіз до столиці воєводства. У присутності великої кількості киян вони були страчені на Замковій горі.

З дрібного боярства та зем'ян-ленників походили козацькі родини Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Кліш, Мокієвських, Рубців, Виговських. Найдавніші свідчення про представників останньої сягають кінця XV ст., а саме Виговського-Лучича і Виговського-Давидовича²⁷. Король Сигізмунд I (1506–1548) в 1541 р. надав землю Скочковську у Вигові овруцьким зем'янам Лучичам для виконання ними земської служби. Права на землеволодіння були підтверджені їм наступними правителями в 1546 та 1611 рр.²⁸ Служилий шляхтич Овруцького повіту Остап Виговський згадується в 20-х роках XVII ст. При Богдану Хмельницькому його сини Данило і Костянтин здобули полковницькі посади, а Федір відзначився як козацький дипломат (Мицик Ю., 2004. С. 6). Проте найвідомішим із родини став Іван. Він здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, оволодів кількома іноземними мовами. З кінця 20-х років XVII ст. служив писарем у луцькій міській канцелярії, ведучи одночасно й адвокатську практику²⁹. Згодом продовжував працювати в київському гродському суді. Коли розпочалася Визвольна війна, Іван Виговський перебував у війську коронного гетьмана Миколая Потоцького. Після Корсунської битви (1648) він потрапив у полон до повстанців, де дав присягу вірно служити козацькому гетьману. Вже наступного року Іван Виговський став генеральним писарем Війська Запорозького. Саме в генеральній канцелярії народжувалися важливі рішення, які разом із військовими перемогами

визначали долю молодої держави. Восени 1657 р. козаки обрали Івана Виговського наступником Великого гетьмана.

Характерний шлях до гетьманської булави пройшов і Богдан Хмельницький. Виріс він у сім'ї чигиринського зем'янина, який перебував на службі Яна Даниловича. В одному з українських літописів вказується навіть на канцелярську роботу Михайла Хмельницького при дворі магната. Однак ширше відоме його заняття осадництвом на Подніпров'ї. Поблизу Чигирини Михайлу Хмельницькому належав хутір Суботів. Син Богдан здобув добру освіту у Львівському єзуїтському колеґіумі (Крип'якевич І.П., 1990. С. 42–43). Разом з батьком, очевидно в ролі пахолка магната, оскільки реєстрові козаки не залучалися до експедиції, він виступив у складі коронного війська до Молдови на Цецорські поля (1620). Михайло Хмельницький загинув у битві, а син Богдан потрапив до турецької неволі, звідки лише через два роки повернувся до Суботова. Польський шляхетський історик Веспасіан Коховський називав Богдана Хмельницького сподвижником Тараса Федоровича³⁰. Документальні свідчення про це відсутні, хоча цілком можливо, що вже з початку 1630-х років Хмельницький вступив на королівську службу. Ця теза має реальне підґрунтя, адже за незначний період козаки не обіймали провідні посади в реєстрі. У грудні 1637 р. Богдан Хмельницький підписав акт капітуляції під Боровицею як військовий писар³¹.

Виступаючи представником Війська Запорозького, він проявив неабиякі дипломатичні здібності у стосунках з властями. Ординацією 1638 р. посада військового писаря була скасована. Згідно з Маслоставською комісією Богдан Хмельницький мусив задовольнитися становищем чигиринського сотника. У наступне десятиріччя він, як і більшість реєстровців, зазнавав утисків від властей, зокрема чигиринського старости Даніеля Чаплинського³². Конфлікт з останнім став приводом до втечі на Запорожжя. На початку 1648 р. козаки вручили своєму провіднику гетьманську булаву. Очоловши повстанське військо, Богдан Хмельницький повів успішну боротьбу проти іноземного панування, заклавши основи відродженої Української держави.

Зрештою, говорячи про вихідців зі шляхти серед козацької старшини, слід пам'ятати про досить складну структуру цього соціального прошарку. Яскраву характеристику тих, хто з самого початку приєднався до війська Богдана Хмельницького,

²⁵ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... przez ojca Szymona Okolskiego. Kraków, 1858. S. 70.

²⁶ Сакович К. Вірші на жалісний погреб... С. 244.

²⁷ Древний помянник. С. 44.

²⁸ Архив ЮЗР. Т. 1. Ч. 3. С. 314–320.

²⁹ Архив ЮЗР. Киев, 1883. Т. 6, ч. 1. С. 615–617.

³⁰ Kochowski Wespazian. Annalium Poloniae ab obitu Vladyslaw IV. T. 1. Cracoviae, 1688. S. 270.

³¹ Dyariusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem... S. 68.

³² Літопис Самовидця / видання підготував Я.І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. С. 47.

подав історик Вячеслав Липинський: «по-перше, середньоземлянське “лицарство”, володіюче одним або щонайбільше кількома селами, що користає de jure з повноти політичних шляхетських прав, але de facto є гноблене під оглядом національним і підупадає в економічній боротьбі з лятифундіями... По-друге, середня і дрібна, напів-упривілейована шляхта, осаджена за воєнним правом. По-третє, т. зв. “неосіла” шляхта, позбавлений землі шляхетський пролетаріят, найрізномірніших категорій» (Липинський В., 1980. С. 117). Представники саме цієї соціальної верстви склали основу Війська Запорозького, зокрема серед полковників: Іван Богун, Іван Бруяка, Данило Виговський, Остап Гоголь, Петро Головацький, Михайло Громика, Григорій Гуляницький, Василь Дворецький, Петро Дзюк, Антон Жданович, Михайло Зеленський, Іван Креховецький, Михайло Криса, Михайло Кричевський, Іван Кунцевич, Григорій Лесницький, Станіслав Морозивицький, Данило Нечай, Іван Нечай, Павло Тетеря, Адам Хмелецький, Павло Хмельницький, обозний Іван Чернята, осавули Михайло Лучченко і Дем'ян Лисовець, суддя Самійло Зарудний (Крип'якевич І., 2021. С. 117–119). Вихідці із шляхетських родин обіймали й інші посади генеральної та полкової старшини.

Отже, впродовж другої половини XVI — середини XVII ст. джерела походження козацької старшини в Україні відзначалися різноманітністю, значною мірою залежали від існуючих історичних реалій. До цієї когорти, як правило, належали люди освічені, матеріально забезпечені та з відповідним рівнем культури. Із заснуванням реєстрового війська саме шляхетська молодь у дусі тогочасних традицій прагнула пройти школу лицарської майстерності на Запорозжі, а згодом вливалася до козацької верхівки. Серед них нерідко були й представники княжої верстви: Збараські, Заславські, Корецькі, Ружинські, Вишневецькі. Старшина поповнювалася й вихідцями з бояр та зем'ян, змушених шукати місця в соціальній структурі Речі Посполитої, — Семаковичів, Гладких, Тупичів, Пушкарів, Жуків, Байбузів, Волевачів, Ворон, Івановичів, Мокієвських та ін. Характер занять, етнічна належність, усталені цінності сприяли консолідації козацької верхівки в єдиний соціальний прошарок. Вагомими чинниками в цьому процесі стали також боротьба козацтва за відстоювання станових прав та підтримка православ'я перед засиллям уніатства й католицизму. Переважно дрібна та середня шляхта склали керівне ядро Війська Запорозького з початком Визвольної війни українського народу 1648–1657 рр.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Баранович О.І. Залюднення України перед Хмельниччиною. Київ, 1930. 155 с.
- Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1891. [2], II, 210 с.
- Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини. *Записки наукового товариства Шевченка*. 1948. Т. 156. С. 7–60.
- Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Записки українського наукового товариства в Києві*. 1909. Кн. 3. С. 135–143.
- Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 7. Київ: Наукова думка, 1995. 627 с.
- Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. *Чтения Исторического общества Нестора-летописца*. 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 57–115.
- Крип'якевич І.П. Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630 рр. *Записки наукового товариства Шевченка*. Т. 117–118. Львів, 1914. С. 65–114.
- Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів: Світ, 1990. 406 с.
- Крип'якевич І. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький. Львів: Апріорі, 2021. 247 с.
- Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів: Сіверянська думка, 1996. 286 с.
- Липинський В. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом Богдана Хмельницького. *Твори*. Т. 2. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. 638 с.
- Максимович М. Сказание о гетмане Петре Сагайдачном. *Собр. соч.* Т. 1. Киев, 1876. С. 358–386.
- Мицик Ю.А. Гетьман Іван Виговський. Київ, 2004. 83 с.
- Наливайко Д.С. Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі. *Середні віки на Україні*. 1972. Вип. 1. С. 40–60.
- Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII и XVIII вв., собираемые А.М. Лазаревским. *Русский архив*. 1875. Кн. 3. С. 297–308.
- Сас П.М. Петро Конашевич-Сагайдачний: молоді роки. Київ, 2006. 286 с.
- Сас П.М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2012. 560 с.
- Сергійчук В. Дмитро Вишневецький. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*; авт. передм. В. Смолій. Київ: Варта, 1994. С. 7–25.

- Смолий В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Київ: Темпора, 1995. 622 с.
- Стороженко А.В. Стефан Баторий и днепровские козаки. Киев, 1904. 327 с.
- Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 2. Київ: Наукова думка, 1990. 558 с.
- Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 2008. 469 с.

REFERENCES

- Baranovych, O. I. (1930). *Zaliudnennia Ukrainy pered Khmelnychchynoiu*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1909). Baida-Vyshnevetskiy v poezii i istorii. *Zapysky ukrainskoho naukovohto tovarystva v Kyievi*, 3, 108–139 [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M. (1995). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol 7. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Hryshko, V. (1948). Do suspilnoi struktury Khmelnychchyny. *Zapysky naukovohto tovarystva Shevchenka*, 156, 7–60 [in Ukrainian].
- Kamanin, I. M. (1894). K voprosu o kozachestve do Bogdana Khmelnitskogo. *Chteniia v Istoricheskom obshchestve Nestora-letopistsa*, 8(2), 57–115 [in Russian].
- Krypiakevych, I. P. (1914). Kozachchyna u politychnykh kombinatsiakh 1620–1630 rr. *Zapysky Naukovohto tovarystva imeni Shevchenka*, 117–118, 65–114 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. P. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (2021). *Ukrainska kozatska derzhava i yii tvorets Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv: Apriori [in Ukrainian].
- Lazarevskii, A. M. (Comp.). (1875). Ocherki malorossiiskikh familii. Materialy dlia istorii obshchestva v 17 i 18 vv. *Russkii akhriv*, 3, 297–308 [in Russian].
- Lepiavko, S. (1996). Kozatski viiny kintsia 19 st. v Ukraini. Chernihiv: Siverianska dumka [in Ukrainian].
- Lypynskiy, V. (1980). Uchast shliakhty u velykomu ukrainskomu povstanni pid provodom Bohdana Khmelnytskoho [Participation of Nobility in the Great Ukrainian Revolution under the Command of Hetman Bogdan Khmelnytsky]. In L. Bilas (Ed.), *Collected Works* (Vol. 2) [in Ukrainian].
- Maksimovich, M. (1876). Skazanie o getmane Petre Sagajdachnom. In Maksimovich, M. *Collected Works* (Vol. 1, 358–386). Kiev [in Russian].
- Mytsyk, Yu.A. (2004). *Hetman Ivan Vyhovskyi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D.S. (1972). Vidhomin borotby ukrainskykh kozakiv z shliakhtsko-katolytskoiu ekspansiei u naprykintsi XVI i v pershii polovyni XVII st. u Zakhidnii Yevropi. *Seredni viky na Ukraini*, 1, 40–60 [in Ukrainian].
- Sas, P. M. (2006). *Petro Konashevych-Sahaidachnyi: molodi roky*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sas, P. M. (2012). *Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sahaidachnyi*. Kyiv [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (1995). Dmytro Vyshnevetskiy. *Volodari hetmanskoii bulavy*, 7–25 [in Ukrainian].
- Smolii, V., Stepankov, V. (1995). *Bohdan Khmelnytskyi. Sotsialno-politychnyi portret*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Storozhenko, A. V. (1904). *Stefan Batorii i dneprovskie kozaki*. Kiev [in Russian].
- Yakovenko, N. M. (2008). *Ukrainska shliakhta z kintsia XIV do seredyny XVII st. (Volyn i Tsentralna Ukraina)*. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Yavornytskyi, D. I. (1990). *Istoriia zaporozkykh kozakiv* (Vol. 2). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Vladimirskii-Budanov, M. F. (1890). Naselenie Yugo-Zapadnoi Rossii ot vtoroi poloviny XV v. do Lyublinskoi unii (1569 g.). Kiev, Tipografiia G. T. Korchak-Novitskogo, 1891, [2], II, 210 p. [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)